

1.1. Bevezetés

Mindszenti Gábor művét első megjelenése, 1837 óta kiemelt figyelem övezi a 16. századi történeti tárgyú munkák sorában; az egyik első magyar nyelvű, Szapolyai János halálát elbeszélő emlékirat magas művészi megformáltságával és forrásértékével egyaránt felkeltette a kutatók figyelmét. Mályusz Elemér egyik posztumusz megjelent tanulmánya¹ óta a mű eredetisége megkérdőjeleződött. A hamisítás vádja kizárólag azon alapszik, hogy mindössze egyetlen kéziratos másolata lelhető fel,² melyet Kemény József, az irat első nyilvánosságra hozója készített. Kemény több középkori oklevelet és egy kuruc kori verset³ is hamisított, a gyanú tehát, tekintettel a hiányzó eredetire, korántsem alaptalan.⁴ E dolgozat célja Mindszenti iratának irodalmi műként való megközelítése, kiegészítve a mű történeti aspektusát részletesen vizsgáló kutatók által alkotott képet.

A filológiai és a történeti információk rövid számbavétele és kiegészítése után az emlékiratot szöveggént szemlélve elemzem, különös tekintettel annak szerkesztésmódjára.

1.2. A Kemény-féle kézirat és a nyomtatott kiadások összevetése

A Kemény-féle kézirat és az öt nyomtatott kiadás⁵ összehasonlítása mindeddig nem történt meg, részben azért, mert a másolatot időről időre lappangónak gondolták. Kemény József első kiadása, amely az összes későbbi forrása, saját kéziratos másolatán alapszik; a modernebb újraközlések változtatásai kizárólag ortográfiai jellegűek, így az összes hibát átörökítik. A kézirat egyetlen, rövid leírását Eckhardt Sándor⁶ adta; Mályusz Elemér pedig megállt a hamisítás tényének megállapításánál.

¹ MÁLYUSZ Elemér, *Kemény József „könyvhamisításai”*, MKsz, 1993, 192–197.

² A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár kéziratárában, Mss. KJ. 141. jelzettel.

³ Leleplezését lásd TOLNAI Vilmos, *Szöke András*, EPhK, 1911, 300–302.

⁴ A kézirat filológiai kérdéseinek (még a hamisítás gyanújának felmerülése előtti) összefoglalását lásd BESZÉNYEI József, *Mindszenthí Gábor naplójának forrásértéke*, Történelmi Szemle, 1978, 570–588.

⁵ *Erdélyország történeti tára*, I, kiad., bev. KEMÉNY József, NAGYAJTAI KOVÁCS István, Kolozsvár, 1837; MINDSZENTHI Gábor *Naplója* (APOR Péter *Metamorphosis Transsylvaniae* című művéből készült válogatással együtt), kiad., bev. BALLÓ István, Bp., 1900; *Régi magyar próza*, szerk. KERECSENYI Dezső, Bp., 1942; *Erdély öröksége*, I, szerk. MAKKAI László, Bp., é. n.; MINDSZENTHI Gábor *Diáriuma öreg János király haláláról*, kiad., utószó MAKKAI László, Bp., 1977 (a műből való idézéshez ez utóbbi kiadást használok fel).

⁶ ECKHARDT Sándor, *Hol van Mindszenti Gábor naplója?*, EPhK, 1943, 74–75.

A kézirat és a nyomtatott kiadások közötti legfontosabb különbség, hogy Kemény kézírata másfél sornival hosszabb. A nyomtatott kiadásokban a harmadik bekezdés egy szakasza a következőképpen szerepel: „[...] az király urunk ő felsége, mű kegyelmes urunk egyezéséből elhatározá: hogy Török Bálint uram és Petrovics Péter uram tüstént jó válogatott hadakkal, népekkel induljanak meg az vajda uramék ellen Erdélybe. Azonközben meghozák mind török császár mind pedig francia király leveleit [...]”

A kéziratban ezzel szemben ez áll: „[...] az Királi Urunk eő Felsége mű Kegielmes Urunk edgiezeséből elhatározá, hogy Teöreök Bálint Uram, és Petrovith Peter Uram tüstén jo válogatott hadakkal népekkel induljanak megh az Wayda Uramék ellen Erdélyben. *Azis végeztetett, hofi magha Király Urunk eo Felséghe mű kegielmes Urunk nem sokára indulna el Erdélybe.* Azon kűzben meg hozák mint Teöreök Cházár, mint penig Franczus Királi leveleit [...]”⁷

Láthatóan az „Erdélyben” szónál ugrott egy sort a szedő szeme. Fontos, hogy a Kemény-féle kéziratban a két szó („Erdélyben”, illetve „Erdélybe”) a hiányzó sorral elválasztva, egymás alatt, sor elején található, így bizonyosnak vehető, hogy a nyomtatvány ez alapján a kézirat alapján készült.

Fontos eltérés még, hogy a nyomtatott változatokban így kezdődik a napló: „1540-ben megértette volt még Budán való létiben...”, míg a kéziratban így: „1540. Megh értette volt még Budán való létiben...” Az irat tehát közelebb áll az évkönyvekhez; így egy hosszabb munka (esetleg kéziratgyűjtemény) részeként is felfogható, mint például a Verancsics-évkönyv, mely négy magyar nyelvű emlékiratot tartalmaz.⁸

Ezen kívül több, egyes szavakat érintő – akár az értelmezést is megzavaró – eltérés is észrevehető. Ilyen például a 11. bekezdésben: a nyomtatvány „megtekintvén némely híveinek kérését” része helyett a kéziratban „megtekintvén némely *híveink* kérését” áll; a 12. bekezdésben: a nyomtatvány „Miféle szél fúvalá tikegyelmezeket ide?” mondata helyett „Miféle szél *fúv vala* Thi kegyelmezeket ide?” szerepel a kéziratban; ugyanebben a bekezdésben: „Bocsássa bé tekegyelmed őket szegényeket” helyett „Bochássa *csak* bé The kegyelmed eőket szegénieket” és így tovább. Mindezek elég indokot szolgáltatnak a kézirat pontos újraközlésére.

A szöveg tagolása, mely bekezdésekkel történik, viszonylag pontosan követi a szöveg tartalmi váltásait; a felosztás csak a nagyobb tartalmi egységek határán lévő bekezdések, azaz a nagyobb helyszínváltások környékén bizonytalanodik el.⁹

Gyakoriak a kéziratban a helyesírási következetlenségek, melyeknek csak egy-egy nyoma található a nyomtatott kiadásokban. Az utólagos javítások, illetve a sűrűn előforduló betűkihagyások arra utalnak, hogy Kemény másolata sietve készülhetett.

⁷ Kiemelés tőlem – F. S.

⁸ 1504–1566. *Memoria rerum: A Magyarországon legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta lett dolgok emlékezete*, s. a. r., jegyz., utószó BESSENYEI József, Bp., 1981.

⁹ A 7. és a 16. bekezdés rövidegsége és tartalmi viszonyai miatt tekinthető problematikusnak.

Szapolyai fia, János Zsigmond hatalmának legitimálása a nagyváradi egyezmény után rendkívül fontos volt, hiszen a Szapolyai és II. Ferdinánd között létrejött egyezség gyakorlatilag János király fiának megfosztását jelentette volna választott magyar királyi címétől, atyjának főúri birtokaiért cserébe. A török és Fráter György szövetsége azonban meggátolta ezt, biztosítva a rendeknek a szabad királyválasztás jogát; ez természetesen a nagyváradi szerződés megszegését jelentette. (Mint az iratból kiderül, ezzel János király is vádolta Ferdinándot, éppen a határváratokat őrző nemesek magához édesgetése miatt.) Szapolyainak és családjának helyzete több szempontból is ingatag volt: a pápa a Habsburgok nyomására kiátkozta a törökkel kötött szövetsége miatt, Erdélyben várháborúk és pártütések váltották egymást, ráadásul Ferdinánd kezében fontos ütőkártya volt az egyezség leleplezése a török szultán előtt. Ez hamarosan meg is történt; Szapolyainak nem kis erőfeszítés (és a Portára küldött adó) árán sikerült megbékítenie Szolimán szultánt.

Majláth István, a Ferdinándhoz pártoló főurak egyike pedig odáig ment, hogy János király halála után azzal vádolta Izabellát a török császárnál, hogy János Zsigmond nem is Szapolyai gyermeke. A török császár, miután Izabella a tanácsurak és a követ szeme láttára megszoptatta gyermekét, eloszlatta ezt a vádat. Ez még a gyalui egyezség előtt, nem sokkal a király halála után történt.¹¹ Az irat akár ekkor is készülhetett volna, ám a szerző említést sem tesz erről az eseményről, noha a történet szereplői jelen vannak művében; aligha hagyná megjegyzés nélkül a király Majláth felé tett megbocsátó gesztusát,¹² ha tudna újabb árulásáról a királynéval és gyermekével szemben. Abban az esetben, ha az irat eredeti, az eseményektől való időbeli távolság lehet az oka, hogy az 1541-es zürzavarnak nyoma sincsen az iratban.

1.4. Az irat keletkezési ideje¹³

Fráter Györggyel kapcsolatban Mindszenti a következőt írja: „Ezen embert is porból emelé ki királyunk öfelsége; adja isten, hogy meg ne csatkozzék benne öfelsége, mert bizony eddiglen sokan csalták vala meg jámbor istenfélő urunkat öfelségét.”¹⁴

Ez a kijelentés arra utal, hogy az irat születésekor még nem vált ismertté a barát árulása, azaz nem került nyilvánosságra az 1549 szeptemberében Nyírbátorban megkötött új egyezség Fráter György és I. Ferdinánd között, melytől a barát (akinek kezében akkori-

¹⁰ A történelmi adatok terén a következő munkákra támaszkodtam: *Erdély története három kötetben*, I, főszerk. KÖPECZI Béla, szerk. MAKKAJ László, MÓCSY András, Bp., 1988; VERESS Endre, *Izabella királyné*, Bp., 1901; *Erdélyi országgyűlési emlékek*, szerk. SZILÁGYI Sándor, Bp., 1875–1898; illetve MAKKAJ László utószava (lásd MINDSZENTI 1977).

¹¹ VERESS, i. m., 99.

¹² MINDSZENTI 1977, 18–19.

¹³ A mű datálásának kérdését Kruppa Tamás szíves szóbeli közlése alapján tárgyalom.

¹⁴ MINDSZENTI, i. m., 14.

ban a tényleges hatalom összpontosult) Erdély Habsburg-kézre jutását remélte a törökkel, Izabella királynéval és a gyermek János Zsigmonddal szemben. Az alku ismertté válásának idejét Bethlen Farkas históriája¹⁵ az 1550 februárjában lezajlott kolozsvári országgyűlés utánra teszi. Ezen a gyűlésen a barát hívei az egyezségről tárgyaltak; egy Izabellához hű főúr, Petrovics Péter azonban kevéssel a gyűlés után tájékoztatta a királynét a cselszövésről. Ebben a helyzetben érthető a legitimációs szándék, hiszen János Zsigmond és anyja sorsa soha nem volt kétségesebb, mint ebben az időszakban. Az 1541-es gyalui egyezség ugyanis egészen a nyírbátoriig tisztázta a királyné és a gyermek helyzetét: a török elismeri (Ferdinánddal és a váradi egyezménnyel szemben) a gyermek János Zsigmondot magyar királynak, akinek nagykorúságáig a szultán „védelme alatt” marad Buda, viszont Erdélyben Izabella és gyermeke az úr. Noha egyezkedések, pártharcok és várháború közepette éltek, a magyar királyi család helyzetének viszonylagos nyugalma egészen 1550 tavaszáig tartott; ekkor lett tehát időszerű az özvegy és a gyermek pozíciójának kérdése, így az iratnak 1550 tavasza előtt kellett keletkeznie. Nem sokkal később, 1551-ben Fráter György Izabellát és gyermekét Lengyelországba (Zsigmond lengyel királyhoz, Izabella atyjához) kényszeríti, az árulás tehát, amitől Mindszenti még csak tart, beteljesedik. (A datálás támpontjának kiválasztását az indokolja, hogy az idézett az egyetlen jelen időre vonatkozó mondat az iratban.)

1.5. Az eredetiség kérdése

Az emlékirat felemás jellemzőket mutat: a filológiai kérdések körül sok a bizonytalanság, az irat tartalmát és szókészletét illető vizsgálódások azonban eredeti műre utalnak. A kétségekre a Mindszenti-mű és Kemény egyetlen ismert szépirodalmi tárgyú hamisításának összevetése ad választ. Ha Mindszenti műve hamisítvány lenne, kétségtelenül nem pusztán nagy korismeretről tanúskodna, hanem olyan kiemelkedő irodalmi képességekről és leginkább a Budán játszódó eseményeket illetően bonyolult, ám az általunk ismert adatokkal összhangban álló szerkesztésről is, mely első kiadójáról aligha tételezhető fel. A bonyolult szimbólumrendszer használata, a jósjelek alkalmazása és az erőteljes tömörség még ennél is kevésbé, mivel Kemény másik hamisítása a 17. századétól elütő szóhasználat mellett szerkesztésmódja miatt is könnyen leleplezhető (Tolnai Vilmos meggyőző érvelése szintén e két érvre épít). Ugyanakkor viszont Mindszenti iratának szókészletbeli korhúságát Bessenyei vizsgálatai már igazolták, s a következő elemzés szerint szerkesztésmódja is a munka eredetiségét támasztja alá. A mű tehát a 16. századi történetírás egyik irodalmilag igen értékes, átgondolt koncepciójú darabja. Szerzőjéről annyi állítható, hogy kétségkívül írói tapasztalattal rendelkező, művelt ember lehetett; a Pesti Gáborral való azonosság,¹⁶ noha sok kérdésre magyarázatot adna, adatok híján további megerősítésre szorul.

¹⁵ BETHLEN Farkas, *Erdély története*, II, *A váradi békekötéstől János Zsigmond haláláig (1538–1571)*, ford. BODOR András, jegyz. KRUPPA Tamás, szerk. JANKOVICS József, Bp., Enciklopédia Kiadó, 2002.

¹⁶ ACSÁDY Ignác, *Verancsics Antal és Szerémi György*, ItK, 1894, 1–59.

Az írat szerzője a király életének felhasználásával önálló, fikciós szerkezetű művet alkotott, az események sorrendjének átrendezése, a jelképhasználat és egyéb szerkesztési technikák segítségével, melyek között a kihagyás tekinthető a legelemibb eljárásnak. Az alapján, hogy az események – noha a történet első harmadában, mint látni fogjuk, átszerkesztett sorrendűek – nincsenek feloldhatatlan ellentmondásban a történeti forrásokkal, az írat eredetiségét bizonyítottnak tartom.

2.1. A szöveg szerkesztésmódjának elemzése¹⁷

A 16–17. századi önéletírás a műfaji problémák egész sorát veti fel. Mindszenti műve sem kivétel, noha kétségtelenül az emlékirathoz áll legközelebb, mivel nem az elbeszélő énjé, hanem egy megtörtént esemény elbeszélése áll a középpontban. Mint látható lesz, az elbeszélő a mű drámai íve érdekében megváltoztatja az események sorrendjét; olyan szimbólumrendszert és szerkesztésmódot alkalmazva, mely túlmutat az emlékirat műfaji keretein. A műfaji sajátosságok részletes leírásához, azaz Mindszenti iratának irodalmi műként való vizsgálatához a történetmondás szerkezetének elemzésére és a cselekmény történelmi adatokkal való összevetésére van szükség.

Mindszenti műve három fő szerkezeti egységből áll, melyek jól elkülöníthetők egymástól: a történet a királlyal Budán, Tordán és Szászsebesen történt eseményeket írja le. E nagyobb egységeket nevezem szakaszoknak, melyek bekezdésekből tevődnek össze.

Az alábbiakban alkalmazott narratológiai elmélet szerint négyféle elbeszéléstípus¹⁸ különböztethető meg az elbeszélésben, melyek segítenek a bekezdések, illetve a szakaszok leírásában: az *ellipszis*, a *leíró szünet*, a *kivonatos elbeszélés* és a *jelenet*. Az ellipszisek a történet menetében bekövetkező kisebb, változó hosszúságú ugrásokat, kihagyásokat jelentik; ezek jelöltek és jelöletlenek egyaránt lehetnek. Fontos jellemzőjük még, hogy kisebb-nagyobb szerkezeti egységek közé ékelődve jelennek meg. A leíró szünet a cselekmény menetét megszakító leírás: nincs cselekményideje, mivel azon kívül helyezkedik el, feladata a helyszínek vagy a szereplők jellemzése. Ez a típus a regényszerű elbeszélésmódra jellemző, a Mindszenti-műben mindössze egy-két helyen figyelhető meg s sohasem önállóan (mint például nyolcadik bekezdésben, ahol a francia követ megjelelése kapcsán elemzi a külpolitikai helyzetet), így ez a kategória a mű elemzésében nem használható fel. A kivonatos elbeszélés, mely a hosszabb eseményeket röviden összegezve meséli el, gyorsítja a cselekményidőt. A jelenet az egyes, rövidebb epizódok részletező, gyakran bevezetéssel is ellátott elmondását jelenti; fontos jellemzője, hogy a szereplők gyakran megszólalnak. A négyféle narrációtípus tulajdonságai jellemzőek az adott elbeszélésre, mivel gyakran figyelhető meg köztük keveredés. A bekezdések leírása

¹⁷ Az alábbi gondolatmenetben jelentős mértékben támaszkodtam Gérard GENETTE *Az elbeszélő diskurzus* című munkájára (ford. LOVAS Edit, SEPHEGI Boldizsár = *Az irodalom elméletei*, I, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, 1996, 61–98).

¹⁸ Az „elbeszélés” kifejezést elemzésemben általános, narratológiai értelemben véve használom, mely szerint történetmondást jelent.

alaptulajdonságok (a cselekmény helye, ideje, szereplői) szerint történik, melyek egyszerre történő változásai a szerkezeti egységek határát jelzik. Fontos paraméter a terjedelem, hiszen ez árulkodik a cselekményidő és a szöveg időráfordításának arányairól.

A módszer alkalmazását a fentiekén túl az időviszonyok kuszasága is indokolja. Besenyei az utolsó, harmadik szakasz eseményeit, a János Zsigmond születése és a János király halála közti időszakot igyekezett részletesen rekonstruálni, emellett pedig több, a történet időviszonyainak részleteit érintő állítást is tett, de nem törekedett azok minden részletre kiterjedő elemzésére. Több helyen felhasználom megállapításait, melyeknek adatai nagy segítségemre voltak, noha szempontjaim és következtetéseim némileg eltérnek az övéitől.

2.2. A narrációs típusok jellemzői

Az *ellipsziseket* illetően az első szakasz menetének a történeti adatokkal való összevetése során láthatóvá vált, hogy megjelenésük a jelenet típusú bekezdések előtt és után a leggyakoribb. Ez nem váratlan, hiszen a diplomáciai eseményeket, illetve a király tetteit elbeszélő, kivonatos elbeszélés típusú bekezdések alaptulajdonsága a kivonatosság, így ezek után nincsen szükség vágásra; annál inkább a rövid időszak eseményeit részletesen tárgyaló jelenetek környezetében. Az első szakasz időbeli ugrásai a bekezdések felcserélt sorrendje, illetve a jelenetek nagy száma miatt, míg a további két szakaszban az egyre gyorsuló elbeszélés okán igen gyakoriak. Mivel az időrend, akárcsak az elbeszélő, nem kiemelt fontosságú az elbeszélésben, az ellipszisek túlnyomó többsége jelöletlen; a többnyire megbízhatatlan időhatározókban csak egy-két példát találunk a pontosságra törekvésre. Az ellipszisek hossza a néhány órától¹⁹ a több hetes nagyságrendig változik. Megállapítható még: a történettípusok aránya az első két szakaszban nagyjából azonos (noha a kivonatos elbeszélés tartalma diplomáciai jellegűről János király tetteit összegzőre változik, ami gyorsítja a cselekményt), míg a harmadikban felborul az egyensúly a kivonatos elbeszélés javára. Természetesen ez a megállapítás csak általánosságban érvényes, hiszen a jelenetek cselekményideje mindig lelassítja a történet menetét.

A *jelenet típusú bekezdések* szerkezete hasonlít egymáshoz, ám motívumgazdagságuk, részletezésük különböző. A jelenetek magvát János király szavai képezik. A kivonatos elbeszélésekkel megszakított jelenetek mellérendelt viszonyban állnak egymással, míg a drámaiság a kifejtlet felé haladva fokozódik. Minél bővebb a jelenet típusú bekezdések felvezetése, minél nagyobb mértékű a szimbólumok és a jósjelek jelenléte magában a jelenetben, s minél inkább felmagasztosul a király alakja, a történet annál inkább kiemelődik a valós hely- és időkeretek közül: a szimbólumok és a jósjelek világában másfajta vonatkoztatási pontok és szabályok érvényesek, mint a helyszínbeli sorrend, illetve az időrendiség; az evangéliumi történettel való, később kifejtendő párhuzam tehát az időkezelés terén is érvényesül.

¹⁹ Például a 17. és a 18. bekezdés között: „aznap este” időhatározóval.

Az emlékirat jelenetei sokféle szimbólumot alkalmaznak, amelyek, ilyen korai, anyanyelvű iratban szokatlan módon, általában többször is felbukkannak. A jelképes tárgyak funkciója kétféle: lehetnek a király halálát előrejelző jósjelek, illetve a szereplők tulajdonságainak tárgyasulái is. Ez utóbbiak közös jellemzője, hogy ugyanazon a változáson mennek át, mint tulajdonosuk; minden, a király tulajdonságát jelző tárgy jósjelként is viselkedik egyben. A király alakja körül ilyen a Dózsát legyőző kard, mely a János kezében összpontosuló katonai hatalmat szimbolizálja, s amely a tordai országgyűlésen már nincs a király oldalán. Mindszenti iratában a parasztháború vezére feletti győzelem azzal, hogy csak a legyőzött nevét említi meg és elhallgatja az esemény körülményeit, egyértelműen hőstettnek számít: a kard erejét az jelzi, hogy segítségével Szapolyai diadalmaskodott Dózsa felett. Ez a beállítás árulkodik legjobban az elbeszélő politikai nézőpontjáról: az irat a János-párt nemeseinek értékrendjét követi. A katonai hatalom mellett a király jogi értelemben vett hatalma is megjelenik az újjáról lecsúszó aranygyűrű képében, mely a király pecsétgyűrűjét jelenti. Többjelentéssel bír a „veres” bor is, melyből még nem ivott a király, most azonban megkívánta, s Erdélyben Majláth miatt kifogy belőle. A bor a biblikus konnotáció szerint utalhat Krisztus vérére, melyet árulás ontott ki, s az életerőt is jelképezheti, mely elhagyja János királyt. A gyertya lángja a bibliai toposz szerint az élet mulékonyágát szimbolizálja; a művön belül ez a kép úgy módosul, hogy a király jelenlétében a gyertya elalszik, illetve nem akar meggyulladni. Párhuzamos jelkép-használat figyelhető meg két mellékszereplő, Geszthi és Balassa esetében: a ló mindkét esetben a belső indulatok kivetülését mutatja, a heves, illetve sárga ló esetében. A sárga a középkor színszimbolikája szerint a paráznaságra utal; ezúttal az árulásra, mely metaforikusan kapcsolható ehhez. A fejlett motívumrendszer ilyen korai, anyanyelvű megjelenését az evangéliumi történet hatásának kell tulajdonítani; a királyi hatalmat jelképező tárgyak mellett a bibliai eredetű szimbólumok uralják a történet légkörét.

János király szavait nem csupán megkomponált jelenetben idézi Mindszenti (mint a tordai országgyűlés jelenete),²⁰ hanem a kivonatos elbeszélésekben is. Az eszményítés a király szavainak felidézésével válik hitelessé; kivételes jelenség (a második bekezdés budai mise-jelenetében), ha a király szavai nem szerepelnek. Ez a fogás jól átgondolt koncepcióra vall: az alattvalók király iránti szeretete legitimálja Mindszenti jelzőit, még azelőtt, hogy a király megszólalna. A felsorolt kifejezőeszközökből is látható: fikciós jellegű alkotásról beszélhetünk, ahogyan azt (általánosságban) Varjas Béla is megjegyazte.²¹

A kivonatos elbeszélés alapvető szerepet játszik a történetmondásban. Látható ez a bekezdéstípus sokféle hangoltságából is: egyaránt tartalmazhat ellipszisre, leíró szünetre vagy jelenetre jellemző elemeket is. Két fő tartalmi csoportra osztható: a diplomáciai eseményeket, illetve a főhős és az elbeszélő tetteit összegző narrációtípusra. Az első esetben a leíró szünettel, míg a másodikban a jelenettel tart rokonságot; a narrátornak a kivonatos elbeszélésben található a legtöbb személyes megjegyazése. Ezekben is megfi-

²⁰ A 13. bekezdésben.

²¹ VARJAS Béla, *A humanista emlékirat = A magyar irodalom története*, I, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1964.

gyelhető a művet átható kettős igyekezet: a szemtanúság, azaz a valószerűség megerősítésének szándéka és a királyra vonatkozó eszményítés. Ez a fajta elbeszélismód köti össze és helyezi kontextusba a cselekmény vázát alkotó jelenetsor elemeit: Mindszenti akkor is alkalmazza, mikor az olvasó drámai jelenetre vagy leíró szünet típusú dicsőítésre számít, mint a király halála körüli bekezdésekben. A két, bizonyos mértékig ellentétes cél, a szemtanúság és az eszményítés szándéka visszatartja az elbeszélőt a szélsőséges típusoktól, és egy köztes narrációfajta hoz létre; ez okozza talán, hogy kevés a kidolgozott jelenet ahhoz képest, amennyire a király alakja és szavai állnak a középpontban.

2.3. Az elbeszélésbeli és a történeti eseménysor összevetése

Az alaptípusok jellemzése után az egyes szakaszokon végighaladva vizsgálom az időrendjének és a történelmi eseményeknek a kapcsolatát, valamint az emlékirat szerkesztésmódját; e tanulmányt az eszményítési technika további elemeinek analízise zárja.

A narratológiai eljárás első fázisa egybeveti az elbeszélés időrendjét és a cselekmény-idő ritmusát az alapegységek közti idő- és térbeli viszonyok tisztázása mellett, összehasonlítva belső dinamikáját az elbeszélés sebességének változásaival. Ez a módszer a történeti tényeket felhasználó elbeszélések esetén kiterjeszthető: külső forrásokat alapul véve egyezések és eltérések kereshetők a történelmi adatok és az elbeszélés között. Kérdéses, hogy valóban olyan erős-e az elbeszélés kötődése a lejátszódott történelmi eseményekhez, mint amilyennek azt a narráció (a későbbiekben jellemzett eszközökkel) mutatja. Vonatkoztatási pontként az eseményekre vonatkozó történelmi feldolgozásokban²² szereplő, forrásokkal igazolt, illetve Bethlen Farkas históriájából merített adatokat használok, minden esetben megjelölve annak eredetét. (Bethlen munkájának kiválasztását részletessége és gazdag forrásanyaga mellett jelentős forrásértéke is indokolja.)

2.3.1. Az első szakasz (1–9. bekezdés): János király Budán²³

A történészek által ismert adatokhoz képest – mint azt Bessenyei is megállapította²⁴ – Mindszenti leegyszerűsíti a király életének végső szakaszát. A kutató azonban nem törekszik arra, hogy az elbeszélői eljárás belső törvényeit vizsgálja, csupán annyi magyarázatot fűz ehhez, hogy a szerző történetének egyetlen drámai ívet akar adni, ezért minden mellékes adatot kihagy az elbeszélésből. Hogy cselekményesítési módszereit tekintve mennyivel összetettebb, árnyaltabb ez az első szakasz, azt egy motívum- és egy elbeszélésbeli érv segítségével kísérlem meg igazolni. Az első a király és a királyné betegségének megjelenése; a második az anekdotikus jelenet és összegző elbeszélés típusainak sorrendje az elbeszélésben. A kétféle érv mentén egyformán osztható fel János király

²² Erdély története három kötetben, I; illetve Erdélyi országgyűlési emlékek, I.

²³ MINDSZENTI, i. m., 5–14.

²⁴ BESSENYEI 1978, 581.

budai tartózkodásának leírása. A kivonatos elbeszélés típusú bekezdésekben²⁵ a politikai és a diplomáciai eseményekről értesülünk (az árulás, a váradi egyezség körülményei, a német, a francia, a török levelek, illetve követek érkezése). A király itt nem kitüntetett szereplő, noha személye összeköti a különböző tárgyalásokat; az uralkodó neve előtt álló jelzők pedig legtöbbször hiányoznak, illetve visszafogottabbak. Különösen szembeszökő, hogy az elbeszélő és a főhős viszonya gyakorlatilag személytelen. Az időrend kezelése az egymásutániség jelzésére korlátozódik, a helyszín is elmosódott (természetesen Mátyás király palotájaként értelmezhető, de túlságosan sok esemény van a kivonatba sűrítve, így ez a részlet bizonytalan). Ezzel szemben a szakasz többi bekezdése²⁶ már alaptípusában is eltérő: különböző jeleneteket látunk, melyek összetettségével összhangban a felvezetésükre szolgáló elbeszélő keret is más-más sajátosságokat mutat. Általános jellemzőjük, hogy a király említésekor pozitív értelmű jelzők szerepelnek bennük, s az elbeszélő cselekvő vagy szemlélődő módon részese az eseményeknek. Igen markáns jellegzetesség még a részletgazdagság, illetve a szimbólumok felbukkanása, melyek a király közeledő végzetét vetítik előre. Az ilyen típusú bekezdésekben János király betegsége hosszabb-rövidebb időre megjelenik; a második és a negyedik bekezdésben Izabella királyné betegségéről is szó esik, ám ez az elem a továbbiakban nem kerül be az elbeszélésbe. A második, igen összetett jelenetben, mely a budai misén történeteket mutatja be, Mindszenti így ír Izabelláról: „nagyon lévén már akkor viselős”. Ez a jellemzés már a gyermek születéséhez közelebb eső, második budai tartózkodás idején érvényes a királynéra. Besenyei a mise időpontját a nagybőjt elé helyezte,²⁷ mivel retrospektív, időrendben haladó, kihagyásokkal teli elbeszélést feltételezett. Feltételezhető, hogy az anekdota márciusból való, a Szapolyai második erdélyi útja előtti időszakból. Eszerint a királyné betegségét említő negyedik bekezdés is ebből az időből származik, vagyis a két jelenet az első szakasznak megfelelő történeti eseménysor végére illesztendő; a király állapotának rosszabbodása mutatja, hogy egymáshoz viszonyított sorrendjük megfelelő.²⁸

A jól csoportosítható bekezdések elemzése után áttérek arra a két egységre, melyek nem illeszkednek minden szempontból e kétpólusú felosztásba. Az egyik (7.) az időkezelése miatt rendhagyó: olyan összegző megállapítást tartalmaz, melyet az előző, jelenet típusú bekezdés ideje alá utal vissza (az „ezközben” kifejezéssel). Nem egyetlen mozzanat, hanem egy eseménysor zajlik párhuzamosan a király anekdotájával: Mindszenti megemlíti és hitelteleníti a jövőt előrejelző pletykát. Két helyen is (5. és 7.) gondot fordít arra, hogy megcáfolja a különböző híreszteléseket; mégpedig nem a János király alakját befeketítő, már említett, Ferdinánd-párti vádak, hanem az események részleteire vonatkozókat, kifinomult megoldással kerülve meg az érzékeny híresztelések felemlegetését. Mivel az említett részlet az első szakaszban lévő többi alapegységhez képest szokatlanul

²⁵ 1., 3., 7., 8., 9. bekezdés.

²⁶ 2., 4., 5., 6. bekezdés.

²⁷ BESSENYEI 1978, 580.

²⁸ A másik, leíró, összegző típusú bekezdések belső érvet sem szolgáltathatnak: alá vannak rendelve a jeleneteknek, azaz részben háttérrel megvilágító, részben átvezető funkciójuk van, tehát a kihagyás, a sematizálás, az összevonás és a rövidítés módszereit alkalmazzák, homályban hagyva az időrendet.

kis terjedelmű (a második legrövidebbnek nem egészen a fele), és mivel a téves hírek rövid cáfolata nem képezett önálló egységet az ötödik bekezdésben sem, az előző fejezethez kell kapcsolni, mintha egy zárójeles megjegyzés lenne. Ez az epizód jól mutatja az irat nézőpontjának kettősségét, hiszen ha a király jelenlétében elalszik a gyertya, „nagy csoda dolgot” gyanít s előreutalást tesz a király végzetére; a király betegségéről szóló pletykákat azonban fáradtságával magyarázza, ami az irat többi eleméhez képest nem kis ellentmondás. Egyetlen olyan magyarázatot találtam erre, ami megtartja Mindszenti művének koherenciáját: ezt a pletykát a király első erdélyi útjakor terjesztették. Ez esetben valóban téveszmének bizonyult, hiszen a király még visszatért Budára február közepe után. Mivel a 8. és a 9. bekezdés a „más nap” kifejezéssel, lazán bár, de a problémás 7.-hez illeszkedik, a 2. és 4. fejezetek közé pedig szintén illesztve van a 3., az eddig tárgyalt bekezdések történeti eseményeinek időrendje így módosul az elbeszélés eredeti menetéhez képest: 7., 8., 9., 2., 3., 4.

Ami az ötödik bekezdésbeli jelenetet illeti, annak első tagmondata („itt lévén már az nagy böjt”²⁹) szilárd támpontot látszik adni a történeti események és az elbeszélés idejének egymással való megfeleltetéséhez, ha azonban figyelembe vesszük Veress könyvének megállapításait,³⁰ még a nagyböjt látszólag kétségtelen értelme is megváltozhat. Arról van ugyanis szó, hogy Veress verziója szerint nem 1540-ben, hanem még 1539. december elején, „még Budán való létiben”, azaz első útja előtt érte a hír János királyt arról, hogy vajdái (Majláth István és Balassa Imre) elárulták. Ezután az urakat tanácskozásra hívta össze, majd december 17-én János király elutazott Várad felé. A meglévő történelmi adatok alapján nagyböjt előtt, február elején már a visszautazáson gondolkodhatott a király, ahelyett, hogy első Erdélybe vonulását készítette volna elő. December havának azonban van egy böjtje, ez pedig karácsony böjtje. Noha a nagyböjt elnevezés betű szerint valóban a hamvazószerdával kezdődő időszakot jelenti, az elbeszélés történetének és a valós események adatainak minden eleme arra mutat, hogy ez az értelmezés indokolt és feloldja az önellentmondást. Ami a kezdő évszámot jelenti, e szempontból nem tulajdonítok nagy jelentőséget neki. Először is azért, mert a kéziratos változatban az irat szövegét indító évszám nem része az első mondatnak, másodsor, mint ezt fentebb láttuk, a történeti hűség nem a hely- és időparaméterekben, hanem az eseményekben tükröződik, a decemberi és a januári időszak pedig könnyen egybeemosódhat az emlékezetben, főleg, ha nincs olyan forrás, amire támaszkodhat. Az első és az ötödik fejezet tehát összetartozik, és a történet kezdőpontján található, s mivel ez utóbbi fejezethez látszik illeszkedni a hatos, a sorrend tehát így alakul: 1., 5., 6., 7., 8., 9., 2., 3., 4.

Veress Endre Izabella-könyvének vonatkozó fejezeteiben³¹ szintén két részre bontja az irat tartalmát, oly módon, hogy a decemberi események és a márciustól a király haláláig tartó időszak közé beilleszti a király és a királyné visegrádi tartózkodásával és a lengyel és a török követek fogadásával kapcsolatos információkat. Veressnél csupán az első bekezdés eseményei esnek bizonyosan a decemberi időszakra; egy értékes informá-

²⁹ MINDSZENTI, *i. m.*, 10.

³⁰ VERESS, *i. m.*, 61.

³¹ A Mindszenti iratában foglalt eseménysor leírását lásd VERESS, *i. m.*, II, 61–78.

ció viszont a harmadik bekezdésre vonatkozóan segít a kronológia további helyreállításában. A bekezdés végén Csicsó várát említi az elbeszélő, és Mindszenti szerint a török szultán azt kéri, hogy küldje vissza hozzá Péter vajdát. Ez még az előtt történhetett, hogy elűzték a várból, Veress viszont azt mondja, hogy a lengyel követ már az elűzött Péter vajda érdekében jár közbe február közepén Szapolyainál, így a szultán kérését még az első út elé kell tennünk. A francia követ megjelenését és a vele kapcsolatos magyar reakciókat a nyolcadik és a kilencedik bekezdés mondja el, melyek a március eleji időszakra, a második erdélyi út elé illenek (Veress adataival összhangban). A bekezdések végső sorrendje tehát a következő: 1., 3., 5., 6., 7., 8., 9., 2., 4.³²

A király első és második budai tartózkodásának arányait szemügyre véve kiderül: csak az előzményeket összegző első bekezdés játszódik decemberben. A valós időben ezután a harmadik bekezdés következik, mely februárban játszódik, s mint Bessenyei megállapítja, tárgyi tévedést tartalmaz: Andrási Márton helyett Andrási Menyhárdot említ Majláth elárulójaként. Bessenyei szerint Mindszenti „rosszul emlékszik”. Logikusabbnak tűnik az a feltételezés, hogy egy ilyen jól szerkesztett irat esetében az ellipszisek és a történet arányai nem a véletlennek köszönhetőek; akkor pedig Mindszenti nem volt János király mellett az első és a harmadik bekezdés idején, azaz János király első budai tartózkodása és erdélyi útja alatt, s ennek a periódusnak az eseményeit csak főbb vonalaiban ismerte. Ha az általam helyreállított sorrend helyes, ezt a feltevést erősíti az a tény, hogy egyetlen anekdotaszerű epizód sem származik ebből az időszakból. Bár ezt a hiányt a szerkesztésnek is tulajdoníthatnánk, feltűnő Mindszenti szándéka: a híresztelések megcáfolására és a király minél árnyaltabb bemutatására törekszik, s ez ellentmond az általa ismert anekdoták elhagyásának és az említett (az iratban egyedüli) tárgyi tévedésnek.³³

Az elbeszélés voltaképpen cselekménye a mise jelenetével indul, amit a szerző kiemelt a márciusi események közül, és aprólékos kidolgozottsággal jelenített meg, megadva a mű hangulati alaphangját és egyben előrevetítve az eseményeket a királyné terhesége, János király betegsége és a kialvó gyertyák segítségével. Ez a megoldás nem csekély művészi tudatosságra és szerkesztésbeli gyakorlatra utal. Az eseménysor átalakítását a kompozíció szempontjából az is indokolja, hogy Mindszenti drámai ívet alkot, oly módon, hogy a második és az utolsó előtti bekezdés kidolgozott jelenete keretbe foglalja a művet, a mise, a gyertyák elalvása, illetve meg nem gyulladása és a király halálának jóslata, illetve annak bekövetkezése által. Fontos a negyedik fejezet is: itt a király vidám oldalát mutatja a Majláthtal való élcelődés segítségével. Az anekdota hangulati ellentétben áll a király végrendelkezés-szerű, jámbor szavaival, melyekkel szolgáját, György barátot és az urakat inti; ez a kettősség csorbítja a mű egységét. Fontos még az ötödik

³² Genette elméletén kívül Hayden White történetírással kapcsolatos nézeteire is jelentős mértékben támaszkodtam, mely az eseménysor elemeinek történeté szerkesztését, azaz a cselekményesítést vizsgálja (Hayden WHITE, *A történelem terhe*, szerk. BRAUN Róbert, Bp., 1997).

³³ Ilyen tévedés lenne Eckhardt említett tanulmánya szerint a francia követ nevének alakja. A „Lekró”, azaz Lecroix névalakkal azonban, melyet Eckhardt La Croix-ra javít, találkozhatunk a francia családi nevek között. A kérdéses francia követ szereplése pedig összecseng az élénk francia–magyar diplomáciai kapcsolattal, mely jellemző erre az időszakra.

bekezdés, amelyben a már említett veres bor- és kardmotívumok jelennek meg. (Az említett bekezdések összesen 116 sornyi terjedelműek, azaz a szakasz felét teszik ki.)

2.3.2. Második szakasz (10–16. bekezdés)³⁴

Két adatunk van, amely alapján rekonstruálhatjuk az események időrendjét: Bethlen históriája szerint János király április 18-án érkezik a gyalui táborba, és május 7-én kezdődik meg a tordai országgyűlés. Az eseménysor átszerkesztetlennek tűnik, noha a király útja megint vágásokkal teli. Az útnak csak főbb állomásairól maradtak adatok, így az összevetés nem lehet eredményes; egy fontos részletre azonban ki kell térnem.

A szakasz központi jelenete a tordai országgyűlésen játszódik, ahol Szapolyai látványos gesztussal megbocsát az őt eláruló nemeseknek. Ez a bekezdés Bessenyei megállapítása szerint ellentétes a történelmi tényekkel: Szapolyai büntetést kért a Ferdinándhoz pártolókra, amit a rendek halálbüntetés formájában meg is erősítettek. Hozzá kell azonban tenni, hogy az irat által elbeszélte jelenet ezután csakugyan megtörtént: az ítélet után János király valóban megbocsát a kegyelemért könyörgő Balassának (tehát felmenti az ítélet alól, mely így Majláth Istvánra és Kendi Ferencre vonatkozott; ez utóbbi azonban maga is kegyelmet eszközölt ki magának). Még Majláth István ellen sem erőteljes a felépítés, aki immár egy éven belül másodszor árulta el Szapolyait, és Fogaras várába zárkózott annak hadai elől. (Mint ahogyan Bessenyei Török Bálintról szóló forráskiadványának bevezetésében írja, a főúr hadai csak laza ostromgyűrűt vontak a vár köré;³⁵ Török személyes okok miatt tett így, mert nem akart régi szövetségese ellen támadni.) Ezek a momentumok nem zárják ki a király tetteivel kapcsolatban egy Mindszenti-típusú pozitív olvasat lehetőségét; az az idealizálás tehát, amit János király körül majd minden elemző említ,³⁶ nem rugaszkodik el olyan nagymértékben a valóságtól, mint ahogyan azt az eddigi elemzők állították.

2.3.3. Harmadik szakasz (16–22. bekezdés)³⁷

Bessenyei, a szakirodalomban egyetlenként, megkísérli rekonstruálni az utolsó szakasz időrendjét.³⁸ Visszafelé következtet a július 21-i dátumtól, János király halálának Mindszenti szerinti időpontjától mint fix ponttól; a másik támpontot János Zsigmond születése jelenti. Bessenyei azt állítja, hogy Mindszenti önellentmondásba kerül, mivel

³⁴ MINDSZENTI, *i. m.*, 14–19.

³⁵ BESSENYEI József, *Enyingi Török Bálint*, Bp., 1994, XXIII; idézi KRUPPA Tamás: BETHLEN, *i. m.*, 83. sz. jegyzet.

³⁶ Például BARTONIEK Emma (*Fejezetek a XVI–XVII. századi magyar történetírás történetéből*, Bp., 1975, 586), aki Mindszenti „jószerűségével” magyarázza.

³⁷ MINDSZENTI, *i. m.*, 19–22.

³⁸ BESSENYEI 1978, 580–581.

lehetetlenség, hogy a gyermek születésének híre mindössze két nap alatt Szászsebesre érjen; ez a megállapítás szerint csorbítja a mű hitelességét (és, tehetném hozzá, a hamisítás ténye mellett szól). Erre Bessenyei azt a magyarázatot adja, hogy az elbeszélő nem törekedett a történeti hűségre. Az időrend belső ellentmondása nem csupán Mindszenti időrendet mellőző elbeszélői koncepciójából adódhat, hanem abból is, hogy az időhatározókat túl szűk, mai értelemben értjük, vagyis rosszul értelmezzük a 16. századi magyar nyelv időhatározós tagmondatainak logikáját. Az irat dátumainak Bessenyei által rekonstruált sorrendje:³⁹

- „VII. 9. – megérkezik a hír Szászsebesre, hogy VII. 7-én fia született;
- VII. 10. – ágynak esik, „bennünket rendre magához parancsol”;
- VII. 11. – György barátal, majd Mindszentivel beszél;
- VII. 12. – hívátja az urakat, egyezségre inti őket;
- VII. 14. – misét kíván, felállítják szobájában az oltárt;
- VII. 21. – meghal.”

Elsőként vegyük szemügyre a következő részletet: „Jár vala penig az is akkor [ti. az örömhír megérkezésekor] urunknak eszében, hogy Budára menne fiát meglátni, de másnap oly nyavalyás lőtt urunk, hogy fel nem kelhete. Aznap penig bennünket rendre magához parancsol vala, és beszél vala bőven mindenekről. Másnap penig rosszabbul lévén urunk, magához parancsolá György barát uramat, kivel is igen hosszason tractál vala az országról, fiáról és az jövődő dolgokról. Ezeknek utána béparancsolá személyünket magához [...]”⁴⁰

A mondat utalásrendszerében okkal szerepelnek éppen így a határozószók: kétszer említi a másnap kifejezést és a rosszulletet, mert indokolni akarja, hogy a király miért is hívatta György barátot. Nem azért, mintha aznap a Mindszentivel való beszélgetésen kívül más nem is történt volna; a furcsa visszautalási módszer téveszti meg az olvasót. Mindszenti iratában feltűnően sokszor ismétlődnek a jelzők és a megszólítások; valószínűleg ezúttal sem egy másik behívatásról, hanem a parancs szó szerinti megismétléséről van szó. Hihetővé teszi ezt az értelmezést az a körülmény is, hogy a következő, a huszadik bekezdés eleje a „harmadnap” kifejezést használja, s mint látható, a hír megérkezéséből kiindulva számítja a napokat (aznap, másnap, harmadnap). Ha két „másnap” kifejezést használna, két különböző napra utaló jelentésben, agrammatikussá válik a „harmadnap” megjelölés. Bessenyei kronológiájához képest tehát a lovas futár egy napnyi időt nyer: elég július tizedikére megérkeznie Szászsebesre az örömhírral. (Veress egyébként a fenti gondolatmenethez hasonlóan értelmezi a királynak ezt a napját.) Mivel János király miséje július 14-én, egy vasárnapi napon történhetett, nem világos számunkra, miért marad ki a 13-i nap Bessenyei kronológiájából; ha a hiányt megszüntetjük, az azt megelőző események egy nappal előbbre kerülnek, tehát a születés híre 11-én érkezik Szászsebesre, ami már nincsen ellentmondásban a gyermek július 7-én történt világra jöttével. „Gyors futárok vitték szét a hírt, melyet ötödnapra már Brassóban (az ország legtávolab-

³⁹ *Uo.*, 580.

⁴⁰ MINDSZENTI, *i. m.*, 21.

bi pontján) is tudtak” – írja Veress, egy korabeli brassói kiadványra hivatkozva,⁴¹ tehát elképzelhető, hogy a hír négy nap alatt Szászsebesre érkezett. Hozzá kell tennünk, hogy idősorunk (a halál időpontját kivéve, amiben Mindszenti erősen indokolható okból a hivatalos változatot követi) nincs ellentétben semmilyen általam ismert forrással, így János király itineráriumával sem, mely szerint az uralkodó 1540. július 11-én Szászsebesen tartózkodott.⁴²

A szászsebesi események általam feltételezett kronológiája tehát a következő (szögletes zárójelben az emlékiratban nem szereplő adatok vannak):

VII. 11. – János király Szászsebesen tartózkodik [itinerárium]; megérkezik hozzá a gyermek születésének [VII. 7.] híre;

VII. 12. – a király ágyának esik, hívátja Mindszentit, Fráter Györgyöt; majd ismét Mindszentit;

VII. 13. – tárgyal az urakkal;

VII. 14. – János király miséje;

VII. 21. – Szapolyai meghal.⁴³

2.4. Az irat szerkesztésmódja

Az irat szerkezete nagyjából szimmetrikus (két nagyobb egység közé van beillesztve egy kisebb).⁴⁴ Az irat három, jól elkülöníthető részből áll: a történetet a király életének Budán, Tordán és Szászsebesen történt jelenetei, illetve a király ehhez kapcsolódó tetteinek és a diplomáciai eseményeknek kivonatos elbeszélései alkotják. Általánosságban elmondható: a szakaszok által elbeszélte események időtartama a befejezés felé közeledve egyre rövidül, ugyanakkor az elbeszélés egyre gyorsabban halad a kifejtet felé. Az első szakasz fele-fele arányban tartalmaz kivonatos elbeszélést és jelenetet; ez az arány nem változik jelentősen a továbbiakban sem, csak annyiban, hogy a politikai összeggzéseket a király tetteinek kivonatos elbeszélése váltja fel, kisebb arányt kapva az elbeszélésben, nagyobb érzelmi intenzitást és lendületet adva a műnek.

⁴¹ VERESS, *i. m.*, 75.

⁴² BESSENYEI 1978, 580.

⁴³ Veress a halál időpontját Mindszentivel ellentétben, Fráter György Zsigmond lengyel királynak írott levele alapján, július 22-ére teszi (*i. m.*, 48). Noha egyébként igen erősen támaszkodik Mindszenti iratára, a haldoklás hosszát kilenc napra írja át, Mazza a pápának írott jelentése alapján. A modern szakirodalom ezzel szemben a király halálának eltítkolt voltát állítja, s a források megjelölése nélkül a július 18-át megelőző egy-két napra datálja (BESSENYEI József, *A héttorony foglya, Török Bálint*, Bp., 1986, 86). A barát és Petrovics levele Zsigmondhoz nem 22-ét, hanem 21-ét ír, akárcsak Mindszenti. Bethlen Farkas históriája a halál időpontját tekintve szintén a 21-i dátum mellett voksol. Az iratban nem fejeződik ki más álláspont, mint az Izabella udvara által érvényesként elfogadott 21-i dátum.

⁴⁴ (9)+1+(3)+1,5+(6,5). Mint látható, a szerkezeti egységek között átvezető bekezdések találhatók.

3.1. A főhős megjelenítése

Az elbeszélés egyetlen főhősre koncentrál, színpadi műre emlékeztető jelenetezéssel: a király szinte mindegyik jelenetben megszólal. Maga az alapkonfliktus drámai természetű: az árulás és a bosszú problémája, ám a történet a tragédia sémája helyett az evangéliumi történet végkifejlete szerint alakul. Bosszúállás helyett megbocsátással zárul, így a pusztulás nem az árulókat, hanem a főhőst sújtja. A krisztusi erényekkel felruházott király alakjában nincs nyoma olyan bűnnek, amely a tragédiák főhőseinek bukását okozza. A kialvó gyertyák, melyek feltűnnek a történet elején és végén egyaránt, a Krisztus halálakor megjelenő csodajelekkel állíthatók párhuzamba; a „veres” bor, melyből János király Majláth árulása miatt kifogy, Jézus – a mise folyamatában szimbolikusan, bor formájában felbukkanó – vérére utalhat. A mise szertartásának kétszeri felbukkanása és a történetben betöltött fontos szerepe szintén nem lehet véletlen: további analógia Krisztus és János király története között. A mise folyamata nem más, mint Krisztus véráldozatának vértelen formában való megismétlése, illetve a Megváltó által elnyert isteni kegyelem kiterjesztése a gyülekezetre. A történet végén a párhuzam világossá válik: János király halála engesztelő áldozatként is felfogható. Erre az áldozatra az árulás bűne miatt van szükség, mely romlásba taszította az országot. Az urak pártütése júdási tett: a magyar vérből való király helyett idegen ajkú urat szolgálnak. E bűn az evangéliumi történetben az esendő ember árulása az emberfeletti jóssággal szemben. A büntetés (a magasztalt király elvesztése) összhangban áll a főurak vétkének nagyságával, annak következményeiről (az ország három részre szakadása) azonban nem esik szó a műben.⁴⁵ A pusztulás állandó, végzetszerű fenyegetése jósjelek formájában uralja a történet atmoszféráját, noha János király anekdotaszerű, humoros megnyilvánulásai és gyermekének születése ellenpontozzák az evangélium végkifejletére emlékeztető hangulatot. Krisztus több ízben maga jósolja meg halálát, az iratban János király is így tesz. János királyt is, akárcsak Krisztust, elárulják, pusztulása azonban ezzel a tettel csak áttételes módon függ össze, mivel természetes halállal hal meg. A király és a közösség sorsa éppúgy összefonódik, mint az újszövetségi történet esetében: itt a „megváltást” a gyermek biztosítja, hiszen személyében magyar származású király maradt az országnak.

Az evangéliumi történet kezdő- és végpontja egyesül a mű zárlatában, Szapolyai és János Zsigmond sorsának párhuzamosságán keresztül.

3.2. Szapolyai János és János Zsigmond

Bessenyei József tanulmánya⁴⁶ említést tesz a munka addig nem említett vonásáról: apa és fia, Szapolyai János és János Zsigmond kapcsolatáról. Az összefüggés látszatra igen erős: mintha János Zsigmond tettei rejtetten benne lennének atyja életének gondosan

⁴⁵ A kézirat elejét és a lakonikus befejezést figyelembe véve elképzelhető, hogy a munka egy nagyobb mű része volt.

⁴⁶ BESSENYEI 1978, 583.

megválogatott epizódjaiban, s Szapolyai felmagasztalásával létrejönne János Zsigmond hatalmának legitimációja is. A párhuzam nevek, helyszínek, népcsoportok és tettek azonosságán alapul. János Zsigmond a „Magyarország választott királya” cím birtokosa volt (egészen a speyeri szerződésig, mely Erdélyt leválasztotta Magyarországról és János Zsigmondot erdélyi vajdává tette). A szakirodalom álláspontja az, hogy Szapolyai János ezt a megnevezést nem használhatta, Mindszenti azonban így tesz. Ha a mű hitelességével kapcsolatos kételyeket félretesszük és elfogadjuk a szakirodalom állítását is, valószínűsíthető, hogy az irat szerzője szándékosan használta ezt a kifejezést, hogy legitimálja Szapolyai (és annak örököse) hatalmát. Természetesen névazonosság áll fenn apa és fia között; ezen túl azonban a két király ellenfelei is azonos nevűek. Előbb Balassa Imre és Majláth István, majd Balassa Menyhárt, Majláth Ferenc (az előbbi rokona illetve fia) voltak a Szapolyaiak árulói. Kendi Ferenc sem János királyt hagyta cserben utoljára: végül Izabella királyné ölette meg uralomra jutása után, ami nagy felzúdulást keltett.⁴⁷ A helyszínek országgyűlésekhez kapcsolódnak: nem pusztán Tordára korlátozódik a párhuzam, hiszen mindkét király idejében Kolozsvárott és Gyulafehérváron is zajlottak diéták. Az egybeesések, noha látványosak, nem igazolhatják egyértelműen Bessenyei sejtését, mely kizárólag a királytűkör műfajához köti az iratot.⁴⁸ Ellentmond ennek a mű kivételes tömörsége és a moralizáló fejtegetések hiánya; ahogyan Varjas írja,⁴⁹ „szinte történelmi novellává kerekített” alkotás. Mivel 1550 tavasza táján keletkezhetett, János Zsigmond ekkor mindössze tízéves volt; aligha hihető, hogy Mindszenti pusztán az eszményített példa erejével szeretett volna királytűkör-szerű hatást elérni; ha így tett volna, nem a célravezető eszközt választotta. Retorikai célja nem a tanítani (*docere*), hanem a megindítani (*movere*) terminussal írható le: az irat tanúságtétel (*testimonium*) a király emléke s közvetve annak örökösei mellett.

A mű nem tekinthető hagyományos értelemben vett emlékiratnak vagy visszaemlékezésnek: olyan fikciós szerkezete és motívumrendszere van, amely túlmutat ezeken a kategóriákon. A szereplők minősítései egy-egy jelzőre korlátozódnak; még Szapolyai halálakor sem méltatja urának tetteit (Bethlen Farkassal ellentétben, aki latin nyelvű történetírásában Brutus János Mihály műve alapján tesz így). Az emlékirat mindössze ennyit fűz a király halálához: „Ez lön vége jámbor magyar királyunknak, kit minden népek siratnak.”⁵⁰

Mindszenti irata, már-már novellisztikus tömörséggel, a határozott, de kegyes, két elenség közé szorított uralkodót mutatja be annak emberi és hívő (megbocsátó és istenfélő) oldalára koncentrálni. A munka a tömörség mellett a személyességet tartja szem előtt, azzal a módszerrel, hogy a király szavai és tettei állnak a rövid történetek középpontjában. Kétféleképp szólal meg az uralkodó: mint kegyes király és mint tréfás, viccelődő ember; alakja, noha elsősorban szakralizált jellegű, a tréfák segítségével emberi is egyben. János király magasztalásának eszköze az ismétlődő jelzők alkalmazása is: Szapolyai

⁴⁷ 1558. szeptember elsején, lásd VERESS, *i. m.*, 463–464.

⁴⁸ BESSENYEI 1978, 583.

⁴⁹ VARJAS Béla, *A humanista emlékirat = A magyar irodalom története*, I, 286.

⁵⁰ MINDSZENTI, *i. m.*, 22.

„jámbor”,⁵¹ „kegyes”, „istenfélő” király. E tekintetben is megfigyelhető tehát az eszményítés, illetve a hiteles ábrázolásra való törekvés kettős szándéka.

2003. CVII. évfolyam 2–3. szám

3.3. A Szapolyai-adomakör

Mint ismeretes, Erdély uralkodóinál, akárcsak a magyar királyok többsége esetében, megfigyelhető a hatalom megalapozottságának megerősítése olyan történeti elbeszélések segítségével, melyek összefonják a múlt és a jelen politikai szándékainak szálaait. E törekvésre Báthory Zsigmond udvara adja a leghíresebb példát, ám szinte minden, hosszabb ideig hatalmon lévő fejedelem törekedett erre. Erdélyben a sort János király nyitja; erre Bessenyei Nemeskürty nyomán utalt,⁵² „adomakörnek” nevezve a király személye körüli anekdotákat. A két kutató véleménye az, hogy az említett, 1538-ban zajlott segessvári disputa (mely János Zsigmond támogatásával, uralkodása alatt jelent meg Heltai Gáspár *Háló* című munkájában) és a Mindszenti-mű utal ennek létrejöttére. A két mű azonban több okból is élesen elválasztandó egymástól: Mindszenti Izabella udvarában készíthette emlékiratát, jórészt személyes élményei alapján, míg a király antitrinitárius-párti szerepét Heltai elbeszélésében költöztetnek kell minősíteni. Izabella szándéka a király eszményítése, illetve saját (és János Zsigmond) uralma törvényességének igazolása. Heltai az antitrinitárius hit gyökereit igyekszik visszavezetni Szapolyai János uralmára, egy olyan munka előszavában, mely igen radikális inkvizícióellenes nézeteket képvisel.⁵³ Mindszentié hosszabb időszakból válogató, anekdotafüzér-szerű, kihagyásokkal teli, míg Heltaié egy hitvita és a benne foglalt érvek leírása (az „anekdotikus” jelző legfeljebb a mű hangvételeire illik). Közös pont János király alakja és a (kétféle értelemben vett) eszményítő szándék lehet.

Ugyanakkor van egy további munka is, mely témáját tekintve kapcsolható az anekdotakörhöz. Arról a töredékről van szó, amelyet első kiadója, Szalay László *János király végintézete* címmel látott el, és amelyet Verancsics Antal rögzített.⁵⁴ E mű János király objektív hangoltságú ábrázolásai közé tartozik: a király a magyar érdekek védelmében kényszerül a törökkel való szövetség fenntartására. Óvja az urakat a belviszálytól, s gyermeke mellé Perényi Pétert és Fráter Györgyöt választja gyámul (a harmadikat, Török Bálintot a munka nem említi). Jellemző momentum, hogy János ugyanazzal vádolja a keresztény fejedelmeket, mint amivel az ellentábor Szapolyait: önzéssel, nagyravágyással és a magyarság érdekeinek megvetésével. Le kell szögezni azonban, hogy hangvétele

⁵¹ Feltűnően sokszor használja a „jámbor” jelzőt, amely nem csupán békeszeretetet, hanem általános jószágot jelent, hiszen maga a király így fogalmaz: „jámbor szolgálainkat megjutalmazhassuk és gonosz szolgálainkat megbüntethessük” (MINDSZENTI, i. m., 11).

⁵² NEMESKÜRTY István, *A magyar széppróza születése*, Bp., 1963, 287; idézi BESSENYEI 1978, 582.

⁵³ A műről bővebben lásd BALÁZS Mihály, *Heltai Hálójának forrásáról és eszmetörténeti háttéréről*, ItK, 1993, 167–197.

⁵⁴ *János király végintézete* = VERANCICS Antal *Összes munkái*, I, közli SZALAY László, Pest, 1860, 151–153.

jóval távolságtartóbb, mint ezen elemzés tárgyaé. A Mindszenti-mű Verancsics-gyűjteményhez tartozását már többen is felvetették; ha figyelembe vesszük, hogy Verancsics említést tesz a János király tetteit elbeszélő munkájáról, elképzelhető, hogy a végintézet és Mindszenti irata annak anyaggyűjtéséhez vagy a már említett Verancsics-évkönyv anyagához tartozott; a kéziratos változat szöveg előtt álló évszáma is ezt a gyanút erősíti meg.

Az iratban megtalálható az etikátörténetben⁵⁵ jellemző alapállás: az elbeszélés a tökéletes értékek képviselőit mindig a múlt eszményítésével hozza létre. A király hatalmának örökösei közül egyedül a gyermekre sugárzik át Szapolyai felmagasztalása. Mindszenti a halál tényét lakonikus tömörséggel közli; olyan fontos részletek is kimaradnak, mint a gyermek neve (mely atyjának és anyai nagyatyjának, Zsigmond lengyel királynak a nevéből származik). S az elbeszélő küldetése, a szomorú gyász hír és a főurak leveleinek Budára vitele szimbolikus tett: János király példáját kell megmutatnia a keresztény uralkodói erényeket eláruló főuraknak, illetve a mindenkor olvasónak – magyarként és jó keresztényként egyaránt. A kegyes király halálával erkölcsi értékei is sirba szálltak; Mindszenti egy olyan elbeszélői pozíciót foglal el, mely a történetben az idealizált múlt és az értékvesztett jelen tragikus különbségét ábrázolja. Ezen a végkicsengésen az atya nyomdokaiba lépő királyi gyermek születése keveset változtat; e tekintetben az evangéliumi történet hatása erősebbnek bizonyul a János Zsigmond-párhuzamnál.⁵⁶

⁵⁵ Alasdair MACINTYRE, *Az erény nyomában*, ford. BÍRÓNÉ KASZÁS Éva, Bp., 1999.

⁵⁶ Köszönet Szilasi Lászlónak, hogy a figyelmemet ráirányította a problémára, különösen annak elméleti aspektusaira, és Kruppa Tamásnak, a Kemény József-féle kézirat megszerzéséért, illetve azért, hogy Bethlen Farkas művének második kötetét még a magyar nyelvű kiadás előtt a rendelkezésemre bocsátotta.